

Структура складаназлучанага сказа ў рэлігійна-палемічным тэксце беларуска-літоўска-польскіх татар

Ала Андрэеўна Кожынава

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Мінск)
E-mail: kozhinster@gmail.com

Анотацыя. Артыкул прысвечаны вывучэнню сінтаксічных асаблівасцяў арабаграфічнага тэксту беларуска-польска-літоўскіх татараў, прадстаўленага ў рукапісе Р 97 XVIII ст., які знаходзіцца ў калекцыі рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Аб'ектам даследавання з'яўляецца складаназлучаны сказ. У выніку даследавання робіцца выснова, што ў структуры складаназлучаных сказаў пераважаюць канструкцыі, уласцівыя польскай літаратурнай мове таго часу, і ў меншай ступені выкарыстоўваюцца канструкцыі, з'яўленне якіх можна вытлумачыць уплывам ўсходнеславянскіх моў, а таксама дыялектаў.

Ключавыя словы: беларуска-польска-літоўскія татары, арабаграфічны тэкст, польская мова, беларуская мова, складаназлучаны сказ

The Peculiarity of the Compound Sentences in the Text of the Religious-polemical Works Written by Belarusian-Polish-Lithuanian Tatars

Summary. The present paper focuses upon syntactic peculiarities of an arabographic text by Belarusian-Lithuanian-Polish Tatars. The text is extracted from manuscript P97 which dates back to the 18th century and is now stored at the Central Scientific Library of the Belarusian Academy of Sciences. The object of our study is a compound sentence. The paper concludes that the text under analysis, abundant in bookish constructions, displays no competition between literary Polish of that period, its regional variant and the East Slavic languages at the level of syntax, i.e. in terms of compound sentences.

Keywords: Belarusian-Lithuanian-Polish Tatars, Polish language, Belarusian language, compound sentence

Baltarusijos, Lenkijos ir Lietuvos totorių religinio polemienio teksto sudėtinio sakinio ypatumai

Santrauka. Straipsnis skirtas XVIII a. Baltarusijos, Lietuvos ir Lenkijos totorių arabiškais rašmenimis parašyto teksto, esančio P97 rankraštyje (saugomas Baltarusijos mokslų akademijos Centrinėje mokslineje bibliotekoje), sintaksinių ypatybių tyrimui. Tyrimo objektas yra sudėtinis sakinyš. Straipsnyje

Артыкул падрыхтаваны ў рамках праекта "Тэфсір", гранта Нацыянальнай праграмы развіцця гуманітарных навук № 11Н 16 0319 84.

Received: 15/11/2019. **Accepted:** 22/12/2019

Copyright © 2019 Ала Андрэеўна Кожынава. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

daroma išvada, kad tekste sudėtinio sakinio sintaksės lygmeniu nėra konkurencijos tarp to meto lenkų bendrinės (literatūrinės) kalbos, regioninės lenkų kalbos versijos ir rytų slavų kalbų, nes daugiausia čia randama klasikinė literatūrinės kalbos struktūra.

Reikšminiai žodžiai: Baltarusijos, Lietuvos ir Lenkijos totoriai; baltarusių kalba; lenkų kalba; kitabai; sudėtinis sakinyš

1. Уводзіны

Тэкст, на падставе якога праводзіцца даследаванне, прадстаўлены ў рукапісе Р 97 XVIII ст., які знаходзіцца ў калекцыі рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі). Гэты рукапіс ўпершыню быў апісаны А. Антановічам у яго піянерскай манаграфіі [Антановіч 1968, 136–138], прысвечанай беларускім арабаграфічным тэкстам, ён згадваецца таксама ў працах польскага даследчыка А. Дразда [Drozd 1997, 28].

Творы, якія склалі трактат, былі інспіраваныя палемікай мусульманаў з хрысціянамі на тэму асноўных палажэнняў хрысціянскай веры. Пры гэтым ананімны аўтар / аўтары выкарыстоўвалі переклад Свяшчэннага Пісання, зроблены Сымонам Будным (далей у тэксце біблейскія цытаты падаюцца паводле выдання Сымона Буднага “Biblia, to iest księgi Starego i Nowego przymierza...” — Nieśwież, 1570; Zasław, 1570–1572), і, у меншай ступені, Радзівілаўскую біблію.

Структура тэксту, яго паходжанне, характэрныя асаблівасці графікі, фанетыкі, лексікі і граматыкі былі разгледжаны ў манаграфіі М. Тарэлкі і І. Сынковай “Адкуль пайшлі ідалы: помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага” [Тарэлка, Сынкова 2009] (гл. таксама артыкулы [Тарэлка 2002; Кожынава, Тарэлка 2004] і інш.). Транслітэрацыя, пераклад тэксту і падбор цытат, зроблены М. Тарэлкам як у кнізе, так і ў дысертацыйным даследаванні, выкарыстоўваецца і ў дадзеным артыкуле, дзе разглядаюцца асаблівасці складаназлучанага сказа, дэталёвае апісанне якіх адсутнічае ў згаданай вышэй манаграфіі. Але менавіта даследаванне сінтаксічных асаблівасцяў гэтага трактату падаецца вельмі цікавым, паколькі ён напісаны на польскай мове, якая на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы (фанетычным, лексічным, марфалагічным) змяшчае асаблівасці, абумоўленыя ўсходнеславянскім уплывам. У святле гэтага задача дадзенага артыкула выглядае наступным чынам: даследаваць, у якой ступені ўсходнеславянскія ўласцівасці праяўляюцца ў структуры складанага сказа, а менавіта ў адной з яго разнавіднасцяў — у складаназлучаным сказе.

Увогуле даследаванне вышэйшага ўзроўню моўнай сістэмы, якім з’яўляецца сінтаксіс, у гістарычнай перспектыве падаецца дастаткова складаным і супярэчлівым. Гэта абумоўлена тым, што адзінкі, якія

даследуюцца, выбіраюцца з тэкстаў, напісаных або надрукаваных без уліку строгіх норм пунктуацыі, прынятых у новы час. У сувязі з гэтым вызначэнне межаў сказаў, праблематычнае нават у адносінах да сучаснага стану мовы, робіцца яшчэ больш супярэчлівым. Гэтая праблема паглыбляецца для арабаграфічных тэкстаў, складальнікі якіх карысталіся графічнымі сродкамі іншай мовы. Таму мэтазгодна перад пачаткам даследавання абазначыць, што ў якасці складанага сказа разумеецца аб'яднанне двух простых сказаў, кожны з якіх змяшчае адзін прэдыкатыўны цэнтр (дзеяслоў-выказнік), злучаных пэўным тыпам сінтаксічнай сувязі. У дадзеным артыкуле разглядаецца адзін тып складаных сказаў, а менавіта складаназлучаныя сказы.

Паколькі паміж беларускім і польскі мовазнаўствам назіраецца разыходжанне, якое датычыцца класіфікацыі складаных сказаў, падаецца неабходным адзначыць, што ў якасці метадалагічнай асновы класіфікацыі складаназлучаных сказаў была выкарыстана класіфікацыя З. Клеменсевича і інш., прыведзеная ў манаграфіі “Гістарычная граматыка польскай мовы” [Klemensiewicz, Lehr-Splawinski, Urbańczyk 1965, 437–450], у адпаведнасці з якой гэтыя канструкцыі падзяляюцца на сказы са злучальнымі адносінамі (*zdanie współrzędne łączne*), супрацьпастаўляльнымі адносінамі (*zdanie współrzędne przeciwstawne*), размеркавальнымі адносінамі (*zdanie współrzędne rozłączne*), рэзультатыўнымі адносінамі (*zdanie współrzędne wynikowe*).

2. Складаназлучаныя сказы ў арабаграфічным тэксце

2.1. Складаназлучаныя сказы са злучальнымі адносінамі

З усяго набору граматычных злучальных сродкаў сувязі, якія прапануе польская мова (гл. [Klemensiewicz, Lehr-Splawinski, Urbańczyk 1965, 437–440]), у нашым тэксце сустракаюцца тры: *i* (пар. таксама *i — i*), *a*, *ani*:

- (1) *praqlanštwu štālu 'ūd šālimūnā 'išt pānā būg[ā] nā lud būlwuhwālski 'i'ubrācā-lāsa qārnišc būzā* (5a 3–4) ‘Раптам праклён стаў ад Саламона і суд Пана Бога на люд ідалапаклонніцкі і паварочвалася пакаранне Божае’;
- (2) *'ināpūscil pān būg dūh ruāh tū jašt wātr nā zami 'i praštāli wudišūh* (6b 1–2) ‘І напусціў Пан Бог дух-руах, гэта значыць вецер, на зямлі, і спыніліся воды’ (Gen. 8:1 — *Y napuścił Bog wiatr na ziemię y przefialy wody*);
- (3) *jahuwā šam jašt būgam 'ā namāš 'inšagu proč jagu* (7a 6) ‘Іегова адзін Бог, і няма іншага, акрамя Яго’ (Deut. 4:35 — *Iehowa sam Bogiem / a niemafz inego oprocz niego*);
- (4) *pūšlāl 'ufārniqā 'ikilqū šlūg šwujih šūqāc 'ipitāc proroquwbūžih 'ā naznālazli jih pū wšitkim pānštwā* (36b 9–11) ‘ён паслаў ахвярніка і некалькі слуг сваіх шукаць і пытаць прарокаў Божых. І не знайшлі яны іх па ўсёй краіне’;

- (5) *naqāzāl būg milūšardzā činic nād tūbūn* [...] **‘āni** *tiž qūhā ‘ufār napriqāzāniḥ* (15a 6) ‘Не загадваў Бог міласэрнасць рабіць над табою [...], не любіць Ён таксама ахвяр незагаданых’.

Як злучнік *i*, так і злучнікі *a*, *ani* могуць выступаць у якасці сродку сувязі не толькі сказаў, але таксама адзінак ў іх складзе:

- (6) *wqsangāḥ ‘āzijašā proroqa rūzdzāl <drugī> ‘ā ‘ūwiršu šadmidzašū(nṭ) ‘ijadnim mūwi* (7a 11) ‘У Кнізе Ісаі пророка, раздзел [другі], а ў вершы семдзесят першым гаворыцца’;
- (7) *‘alūhim nawlāsna ‘ima būza ‘āniṭaž ‘ištūnūs būzqā* (31a 7–8) ‘элагім не ўласнае імя Бога, а таксама не істотнасць боская’;
- ṭilqu priḡārśc mūnki mālā ‘ā ṭruḥa waḡbāna ‘ūliwi* (12b 1–2) ‘толькі прыгаршчы мукі мела [ў каззі] і трохі ў збане алівы’.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, гэтыя граматычныя сродкі сувязі сустракаюцца і ва ўласна аўтарскіх канструкцыях, і ў канструкцыях, асноваю якіх паслужыў чужы пераклад. Трэба сказаць, што аўтары тэксту не заўсёды падпарадкоўваюцца інтэнцыі перакладчыка — у тэксце назіраецца замяняльнасць злучальных адзінак, пар.:

- (8) 1 Reg. 20: 37 *oto poydziefz odemnie y zabiie cię Lew* — *‘uṭū pūjdzas ‘ūdamma ‘azābija caba law* (16a 8) ‘Вось ты пойдзеш ад мяне і заб’е цябе лёў’.

Злучнікі *i* і *a* сустракаюцца і ў беларускіх гаворках. Што датычыцца *ani*, ён не фіксуецца ні ў “Дыялектным слоўніку Брэстчыны” [Аляхновіч 1989, 12], ні ў іншых слоўніках [Крывіцкі, Яшкін 1981, 11; Жыдовіч 1970, 14]; у “Тураўскім слоўніку” [Крывіцкі, Цыхун, Яшкін 1982, 28] гэта слова кваліфікуецца як часціца. Толькі ў “Слоўніку паўночна-заходніх гаворак” назіраецца ўжыванне, падобнае да таго, што бачым у нашым тэксце — хаця слоўнікавая памета адносіць гэтую адзінку да прыслоўяў, прыклад дае мажліваць разглядаць яе як злучнік, прычым ў кантэксце, падобным да таго, што назіраецца ў прыкладзе (5), пар.: *Ён — лодар, ani нідзе ня робіць* [Мацкевіч 1979, 82]. Але лакалізацыя гаворак (паўночна-заходняя частка Беларусі) дае мажлівасць разглядаць гэта як польскае запазычанне. Што датычыцца беларускай кніжнасці, злучнік *ani* сустракаецца ў тэкстах, але першая яго фіксацыя ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” [Жураўскі 1982, 116] пры злучэнні належыць да “Вісліцкага статута” XV ст., перакладзенага с польскай мовы [Roman, Vetutulani 1959].

З іншага боку, у тэксце не адзначаны злучнікі, тыповыя менавіта для беларускіх гаворак (напрыклад, *ды*), хаця можна знайсці некаторы ўплыў беларускай дыялектнай стыхіі. Так, для беларускіх гаворак характэрным

з'яўляецца ўжыванне лексемы *таксама* ў якасці сродка сувязі [Аванесаў 1964, 327]. У нашым тэксце сустракаем ягоны польскі адпаведнік *także* (і гэта адзіны прыклад ужывання дадзенай лексемы ў тэксце):

- (9) *pūšcil ɕtardzašca dnaj 'āniwancaj 'ānimnaj ɕilqū t̄aq jāqū 'inšaj prorūci... t̄aqža dānijal nā t̄aj gūra z̄āhūrūwaj pūšcil* (10b 1–4) 'пасціў сорок дзён, ні болей і ні меней, толькі так як іншыя прарокі, ... таксама Даніэль на той гары Захаравай пасціў'.

На карысць таго, што тут ужываецца злучальная адзінка, а не прыслоўе, сведчыць факт адсутнасці іншых сродкаў сувязі пры яўнай паўторнасці інфармацыі, пар. наяўнасць іншага злучніка ў наступнай канструкцыі з *tež*:

- (10) *tū ɕlūwəq prāwa ščanšliwij dū qūgu šām pānbūg jašt ɕanɕliwij 'ā 'ūn taž 'ūfā jidinnamū pānū būgu šwamū* (8b 5–7) 'То чалавек сапраўды шчаслівы, да каго сам Пан Бог дабразычлівы, а ён таксама верыць адзінаму Пану Богу свайму'.

З усіх іншых выпадкаў ужывання прыслоўя *tež* ніводны нельга кваліфікаваць як рэалізацыю граматычнага сродка сувязі.

Такім чынам, з усіх сродкаў сувязі, якія выступаюць у сказах са злучальнымі адносінамі, ніводны нельга кваліфікаваць як тыпова беларускі.

2.2. Складаназлучаныя сказы з супрацьпастаўляльнымі адносінамі

Асноўнымі сродкамі выражэння супрацьпастаўляльных адносін у палемічным трактате, які разглядаецца, з'яўляюцца злучнікі *ale* і *a*:

- (11) *pān jažūš žādnagu būštwā i [Īu]ɕanšnic̄twā nā šaba naqlādna āla iuwšam zbrān ālsā ɕagu mūcnu* (10a 3-5) 'Пан Езус ніякай боскасці і супольніцтва на сябе не накладае, але, наадварот, працівіўся таму моцна';
- (12) *pān būg šām jašt būgam 'ā žādan jamū pūdubnī bic namūža* (8a 5-6) 'Пан Бог — адзін Бог, а ніхто Яму падобным быць не можа'.

Апошні можа ўскладняцца дадатковым паказчыкам сувязі, які узмацняе яго значэнне:

- (13) *pān būg t̄ih trūjāk̄ih 'uɕanšniquw napūtrabūja 'a'ūwšam ša zbrāna 'inaħca mac 'ūnih* (8b 8–9) 'Пан Бог тых трыякіх супольнікаў не патрабуе, а, наадварот, працівіцца і не хоча мець іх'.
- (14) *ɕašnagu šprūhñālagu ɕadī 'ašām nabandza māl jāq 'umra 'ā praca wāžiša t̄aq mūwic* (5b 10) 'Такім чынам, ён і сам не будзе мець як памрэ, а адважваецца ж так гаварыць';

пар. у гісторыі польскай мовы (XVI ст.): *toć naklad wzięwszy na ogień niż na potrawę, a przede obiad gotowy najdziemy nad nasz domysł* [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1965, 441].

Хаця злучнік *ale* “ужываўся ўжо з XIV стагоддзя і стаў затым пануючым у старажатнай беларускай мове” [Глебка, Булахаў, Жыдовіч 1957, 392], але і для старажытнай польскай мовы ён з’яўляецца адным з асноўных сродкаў выражэння дадзеных адносінаў. Увогуле ў тэкстах не сустрэліся сродкі супрацьпастаўляльнай сувязі, якія можна было б адназначна кваліфікаваць як тыя, што не належаць да польскай мовы. З другога боку, матэрыял рэпрэзентуе злучнік *lecz*, які з’яўляецца ўласцівацю выключна літаратурнай мовы (як відаць па наступным прыкладзе — цытаце з Бібліі Сымона Буднага):

- (15) *mīwī lārājca gū lacū šhlā ranqā jagu ’inamīgū jagu pri[cu]ngnūnc dū šaba* (39a 2–3) ‘Кажэ: “Хапайце яго!” Аднак ссохла рука яго, і не [мог ён яе] пры[ця]гнуць да сябе’ — 1 Reg. 13:4 *mowiąc / poimaycie go / lecz vschła ręka jego / którą nań sciągnął / y niemogl iey przyciągnąć do siebie*.

Гэты злучнік не фіксуе беларускія дыялектныя слоўнікі, нават тыя, якія адлюстроўваюць асаблівасці гаворак, пагранічных з польскімі (гл. [Аляхновіч 1989, Мацкевіч 1980]). У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” першая фіксацыя гэтага злучніка [Булыка 1998, 22] адбываецца ў 1538 г. у так званай “Літоўскай метрыцы”, г. зн. у канцылярскай кнізе Вялікага княства Літоўскага, дзе з XVI ст. з’яўляюцца дакументы на лацінскай і польскай мове, а сама старабеларуская пачынае адчуваць моцны ўплыў паланізмаў. Менавіта гэта дазваляе кваліфікаваць дадзены злучнік як той, які ўжываўся “магчыма пад польскім уплывам” [Глебка, Булахаў, Жыдовіч 1957, 393].

Побач з кніжным сродкам сувязі *lecz* у нашых тэкстах сустракаем найбольш распаўсюджаны ў польскіх гаворках сродак сувязі — *jeno(ż)* (пар. [Klemensiewicz i in. 1971, 51]), прадстаўлены таксама і ў дыялектах беларускіх, пар. *адно(ж)* [Аванесаў 1964, 329]:

- (16) *’āla bū tu širaj řagu wiqlāduw ’idūwudū janūž šqrūřqu wiqlādam* (35b 5–6) ‘Але гэта шырэй гэтага выкладу і доваду, толькі карацей выкладам’;
- (17) *naqāzāl būg milūšardzā činic nād tūbūj zā wišřampaq ’āni řiž qūhā ’ufār n apriqāzāniř janū šlūhāc rušqāzāna jagu lapaj* (15a 5–7) ‘Не загадваў Бог міласэрнасць рабіць над табою за правіннасць, не любіць Ён таксама ахвяр незагаданных, толькі лепей слухаць загад Яго’.

Але побач з гэтым дыялектным злучальным словам, якое сустрэлася ў помніку толькі два разы, у тэксце ўжываецца прыслоўе *tylko* — сродак хут-

чэй літаратурнай мовы, чым дыялектнага маўлення (пар. [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1965, 442]):

- (18) *niht 'inšij najašt dubrim **tiłqu** šām pānbūg jadinnī* (10a 10) 'Ніхто іншы не добры, толькі сам Пан Бог адзіны';
- (19) '*ā hūc naṭāq jāqū biwā **tiłqu** pū...!{ca}nam wmgla* (28b 2) 'А хоць не так, як бывае — толькі пад [це]нем у імгле'.

Прынамсі сем словаўжыванняў гэтага прыслоўя можна кваліфікаваць як ужыванне ў ролі злучальнага слова, хаця ў некаторых выпадках гэтае пытанне застаецца адкрытым, напрыклад, пар. частку фрагмента, што ўводзіцца словам *tylko* ў прыкладзе

- (20) *wadzac trabā ža tū na 'učanšniq bil pānū būgu dū būštwā **tiłqu** šlūgūn būži m pan jažūš* (9b 12–13) 'ведаць трэба, што то не ўдзельнік ён быў Пану Богу да боскасці, толькі слугой Божым Пан Езус' можна кваліфікаваць як прэдыкатыўную адзінку са скрытым цэнтрам прэдыкацыі.

Яшчэ два сродкі сувязі *wszak* і *zaś* таксама з'яўляюцца тыповымі для польскіх тэкстаў, у якіх сустракаюцца першы з XV, а другі з XVI стагоддзя:

- (21) '*ā wī ṭagu nabūjcaša wšāq jā wām 'ūznājmilam warniqām šwujim* (9a 2) 'А вы гэтага не бойцеся, Я ж вам паведаміў, вернікам Сваім' – Is. 44: 8 *Nie boycie się ani się lekajcie / aza nie tedyż dalem ci slyfzec.*
- (22) *būža mūj jašli jā ṭwuj jašt pramanmi šātā mūjā wšāq ža najāqu jā hca 'āla jāqū ṭi [h]ca[š]* (11a 11–12) — Mt. 26:38 *Oycze moi / iejli można ieft niech przyedzie odemnie czafza ta / wśakże nie iako ia chce / ale iako ty.* 'Божа мой, калі я Твой, памянай мне [чашу маю]. Аднак жа не як я хачу, але як Ты хочаш';
- (23) *wižū šlūnačna pūpālili 'ūgnam zāś 'ūltāra qṭūra bili nā dāhū šāla qṭūrī nāčinil i qrolūwa jahūdci 'imūnāmi žūwuj [ma]nāšahūwbūšnajūh dūmū būžagū šqāzi l jih qṛil* (38b 7–10) '[Калясніцы] сонечныя папалілі агнём. А алтары, якія былі на даху залы, які[я] нарабілі цары іудзейскія, імёны якіх — [Мэ]нашэ, [у абодвух сенях] Дому Божага — разбурыў іх цар' — 2 Reg. 23:11–12 – *a wozy słońcowi spalil ogniem. Zaś oltarze / ktore (byli) na dachu sale Achazowey / ktore byli wczynili krolowie Iehudscy / y oltarze ktore był wczynil Menafze w obu fieniach domu Iehowy / skazil krol;*
- (24) '*ūṭim pānā 'azijāša proroqa ruždžāl čwārṭi 'ā wirš paršij 'idrūgi ža 'abrām bil pānam dāwidawim 'iwšitkim qṛūlam 'ā zāś ṭū jašča piša 'ūwiršu 'ūsmit 'āza 'ābrām jašt prijācalam būzim* (17b-18a 1–3) 'Пра тое пана Ісаі прарока раздзел чацвёрты, а верш першы і другі, што Абрам быў панам Давідавым і ўсім царам, а тут яшчэ пішацца ў вершы восьмым, што Абрам з'яўляецца прыяцелям Божым'.

У приведзеных прыкладах, як відаць, гэтыя сродкі сувязі сустракаюцца ў складзе цытат, што пацвярджае іх літаратурны характар, на падобны характар указвае таксама тое, што перад намі канструкцыі, у якіх злучальная сувязь ускладняецца падпарадкавальнай, неразрыўна з ёй звязанай, у выніку чаго ўтвараюцца адзінкі складанай сінтаксічнай будовы, характэрныя для кніжных тэкстаў.

У беларускіх дыялектах злучнік *вшак* не прадстаўлены, ён адзначаны толькі ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” [Жураўскі 1986, 67], прычым першае ўжыванне данага слова, якое абылося, як і ў выпадку злучнікаў, пра якія гаварылася вышэй, у XVI ст. (1595 г.), фіксуецца ў актах, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі (“Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией”), г. зн. магло з’явіцца пад уплывам польскай мовы. Злучнік жа *зась* адзначаны “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” [Жураўскі 1991, 197] таксама ў матэрыялах Віцебскай і Магілёўскай губерніі (“Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской”), але зноў у XVI в. (1578 г.).

Яшчэ адно цікавае супрацьпастаўляльнае значэнне рэалізавана ў наступным прыкладзе. Пры гэтым лексема *chyba* уводзіць значэнне пэўнай неверагоднасці інфармацыі:

- (25) *tū tīlqu hrascijāna šwujim qlāmliwim wiwrūtīm <oporem>pišmī šwanța wšitqu zfalšūwāli ‘ā nigdz[a] wpišma swanțim ‘ūtrūjci namāš hibā wiwrūtina jih wiqlādi jașt* (6b 9–11) ‘То толькі хрысціяне сваім ілжывым, хісткім [супрацівам] Святое Пісанне ўсё сфальсіфікавалі, а нідзе ў Святым Пісанні пра тройцу няма, хіба хісткія іх тлумачэнні ёсць’.

Можна адзначыць, што ўсе, за выключэннем аднаго, злучнікі, адзначаныя ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, з’яўляюцца ў беларускіх тэкстах у XVI ст., прычым лакалізацыя гэтых тэкстаў дае мажлівасць меркаваць, што яны маглі ўжывацца пад уплывам польскай мовы.

2.3. Складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі адносінамі

У выражэнні дадзеных адносінаў прымаюць удзел розныя сродкі сувязі. Некаторыя адзінкі нельга адназначна кваліфікаваць ці як польскія, ці як беларускія, пар. *abo*, *albo*, бо яны сустракаюцца і ў польскіх, і ў беларускіх тэкстах [Klemensiewicz, Lehr-Splawinski, Urbańczyk 1965, 446; Глебка, Булахаў, Жыдовіч 1957, 396]:

- (26) *tūž činil ‘i ‘alāzauš proroq ‘ābū cū ‘inawancaj* (12a 8–9) ‘Тое самае рабіў і Елісей прарок, а можа яшчэ і болей’;

(27) *parada mnī žādan najast' učīnūnī 'albū 'ūtwardzunī niht nabandza* (8b 1)
'Перада Мной ніхто не зроблены, альбо зацверджаны ніхто не будзе'.

Наступны жа сродак сувязі — злучнік *ci* — безумоўна належыць да запазычанняў з беларускай мовы:

(28) *'ā hūcāšbi pānbūg nāzwał pānā jažūšā šīnam ci jūž dlā{da}tagu mac zā šīnā būž agu prījūnc māmī* (28b 3–4) 'А хоць бы Пан Бог назваў Пана Езуса сынам! Ці ўжо таму мы за сына Божага прыняць маем?'

Пры гэтым трэба адзначыць, што такая форма злучніка назіраецца ў беларускіх тэкстах дастаткова позна, з'яўляючыся кантынуантам злучніка *чылі* („чылі > *чи* — *чили* > *чи* — *чи* > *ци* — *ци*") [Глебка, Булахаў, Жыдовіч 1957, 396].

Ягоны польскі адпаведнік *czy* не выконвае ў тэксце, што разглядаецца, функцыю сувязі частак складанага сказа:

(29) *nā qāplānštwi blūgūšlāwil šīpānā jažūšā šīpānā 'abrāhāmā* (27a 4–5) 'На святарства дабраславіў ці Пана Езуса, ці Пана Абрагама?'

Побач з названымі сродкамі сустракаем таксама злучнік *lubo*, які належыць, хутчэй, да польскай літаратурнай мовы і вельмі рэдка сустракаецца ў польскіх гаворках (гл. [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1965, 446]):

(30) *qtūra tām bilī pū wigrānu biṭwa lubū tām zūštālī zabrānū jih mājaṭnūsci ā jih nāzādu qrulawštwa priwrucil* (26b 9–11) 'Хто там былі пасля выйграння бітвы, альбо там засталіся, сабралі іх маёмасць, а іх ён назад у каралеўства вярнуў?'

Лічыцца, што гэты злучнік ўжываўся ў беларускай мове ў ранні перыяд існавання, а ў далейшым на падставе яго формы *а любо* ў выніку фанетычных змен паўстаў “злучнік *альбо*, шырока вядомы беларускай мове ўжо ў XVI ст.” [Глебка, Булахаў, Жыдовіч 1957, 395].

Такім чынам, у выражэнні названых адносін ўжываюцца і тыя сродкі сувязі, з'яўленне якіх можна вытлумачыць уплывам беларускай мовы, і тыя, для якіх цяжка адназначна вызначыць крыніцу паходжання.

2.4. Складаназлучаныя сказы з рэзультатыўнымі адносінамі

Гэта адзін з тыпаў складаназлучаных сказаў, якія вылучае менавіта польская сінтаксічная традыцыя. Вельмі часта адносіны падобнага роду перадаюцца спосабам бяззлучнікавай сувязі, што, у прыватнасці, назіраецца ў наступным прыкладзе (пар. падобную цытату са Святога Пісання [Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1965, 448]):

- (31) *'ūṭū wrūcilā janṭruw ṭwujā dū lūdū ṣwagu 'idū ṣwujih 'aluhimuw ṭū jaṣṭ dū bāgūw mū 'iwskiḥ wruṣa ṭi zā janṭrūwā mūjā* (32b 8–10) ‘Вось вярнула-ся ятроўка твая да люду свайго і да сваіх элагімаў, гэта значыць да багоў мааўскіх, вярніся і ты за ятроўкай маёй’.

Асобны від бяззлучнікавай сувязі назіраем у выпадках, у якіх падобныя выніковыя сказы размяшчаюць у сабе ў якасці сродка сувязі лексемы *dlatego* і *przeto*, якія з гістарычнага пункту погляду ўзыходзяць да прыназоўнікава-склонавай формы займенніка:

- (32) *bīl dūbrij nabūlwāḥwālcā dlāṭagu raq dzaca wrūdzilūśa nām ṣin jaṣṭ dān* (36a 9–10) ‘Ён быў добрым, не ідалапаклоннікам, таму ён сказаў: “Дзіця нарадзілася нам, сын дадзены”’.
- (33) *ṣlūga mūj qṭūragū wibrālam ṣūba 'ā praṭū bandzaca wadzac 'iwaric* (8a 9-11) ‘слуга Мой, якога Я выбраў Сабе. А таму будзеце ведаць і верыць’.
- (34) *ṣṭwuralic niṣā cū ṭāq ṣṭīra naqārā ṭilqu zā narūṣlūśaṣṭwu praṭū piśmū 'ū ṭim* (16a 9–10) ‘Стваральнік ні за што так шчыра не карае – толькі за непаслушэнства, таму Пісанне пра тое’.

Злучнік *przeto* сустракаецца і ў беларускіх тэкстах, упершыню ў перакладной “Аповесці аб Троі” з пачатку XVI ст., мова якой змяшчае паланізмы, пар.: *акгаменон... рек... без обфитости спужди гуфь наш речи тое ледвы бы могль доконати а прето естльи са то вам видит оудачно* [Булыка 2008, 146].

Тэкст, які разглядаецца, дае магчымасць прывесці яшчэ адну прыназоўніка-склонавую форму, якая не фіксуецца гістарычнымі граматыкамі польскай мовы — *za czym* (пар. [Pisarkowa 1984, 147–158]):

- (35) *wprud nāṭṭim ḥlabam pānu bāgu mūdliśa 'idzanki mū 'uddwāl zācīm ṭagu ḥla bā ṣṭālā nā ṭa ludzi* (13a 4-5) ‘Спачатку ён над тым хлебам Пану Богу маліўся і падзякі Яму аддаваў. Таму гэтага хлеба хапіла на тых людзей’.

У старопольскай мове рэзультатыўныя адносіны былі рэпрэзентаваны таксама пры дапамозе злучніка *więć*. Наш тэкст змяшчае толькі адзін падобны прыклад:

- (36) *'ūn raq 'idz pruś ṣūba nācīnā wṣūnsādūw wawṣṭikih ṭwujih ṭadi 'ūnā {ṭadi 'ūnā} mālā ṣūba pruśic nācīnā pruṣnagu wanc ṭadi ṣṭagu zḥbānā nālajaś wṭa nāc 'inā* (12b 7–10) ‘Ён сказаў: “Ідзі, прасі сабе посуд у суседзяў ва ўсіх тваіх”. Тады яна мела прасіць сабе посуд парожні. “І вось тады з гэтага збана нальеш у гэты посуд”’.

Гэты прыклад дэманструе перарваную лагічную паслядоўнасць, паколькі звязвае падзеі, пра якія гаворыцца ў простаай мове, раззеленай

словамі аўтара. І ў гэтым выпадку відаць, што тут маюць месца адносіны паміж сказамаі, дзеянне якіх збліжанае ў часе, г.зн. лексема *wieć* рэалізуе сваю першаснаю функцыю, з якой потым вырастае магчымасць выражэння складаных лагічных адносін рэзультатыўнасці (пар. [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1965, 449]). У старабеларускіх тэкстах гэты злучнік упершыню фіксуецца ў 1522 г. ў паланізаванай “Літоўскай метрыцы”, пра якую ўжо ішла гаворка (XVI ст.) [Жураўскі 1983, 109].

У некаторых выпадках такія адносіны паслядоўнасці выражаюць злучнікі *i* і *a*, ўзаемазамяняльныя ў гэтай сваёй функцыі, што яскрава дэманструе наступны прыклад, у якім ўзаемазамяняльнасць злучнікаў назіраецца ў адносінах паміж сказам палемічнага трактату і біблейскім фрагментам, на які ён абапіраецца (*‘ā zāčalā ’iwrūdžilā šinā — y poczela / a vrodzila fyna*):

- (37) *pryŝtūmpilam dū pru[rū]kinī ‘ā zāčalā ’iwrūdžilā šinā* (14a 11–12) ‘Прыступіў я да пра[ро]чыцы, і яна зачала і нарадзіла сына’ – Is. 8:3 *Y przyŝtapilem do prorokiniey / y poczela / a vrodzila fyna*.

У наступным фрагменце таксама можна заўважыць адносіны паслядоўнасці, якія выражаюцца злучнікам *a*, які выразна адрозніваецца ад аманімічнага злучніка, што рэалізуе адносіны супрацьпастаўлення:

- (38) *sundzmi pū prāwici ‘ā hūdmi wŝprāwadliwuści ‘ā činmi prāwuśc ‘ā naprijācūlī ŧwujā pūdlūža pūdnūžki nūg ŧwujih* (17b 4–6) ‘Сядай мне праваруч, і хадзі мне ў справядлівасці, і рабі мне праведнасць, а непрыяцеляў тваіх Я падлажу падножжам ног тваіх’.

3. Заключэнне

Як відаць, у структуры складаназлучаных сказаў амаль што не назіраецца канкурэнцыі, адзначанай у даным тэксце на іншых узроўнях моўнай сістэмы — у фанетыцы, лексіцы, марфалогіі, нават у структуры простага сказу, — канкурэнцыі паміж польскай літаратурнай мовай у версіі XVI стагоддзя, рэгіянальным варыянтам польскай мовы і ўсходнеславянскімі дыялектамі. На гэтым узроўні пераважна сустракаем класічныя кніжныя структуры. Шэраг злучнікаў (*i*, *a*, *ani*, *ale*, *zaś*, *abo*, *albo* і інш.) можна сустрэць і ў польскай, і ў беларускай кніжнасці. Нават відавочныя паланізмы *lecz*, *wszak*, *wieć*, *preto* сустракаюцца таксама ў старабеларускіх тэкстах. І толькі адзін злучнік *ci* характэрны менавіта для беларускай мовы.

Літаратура

- АВАНЕСАЎ, Р. І. (гал. рэд.), 1964. *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*. Мінск: Навука і тэхніка.
- АЛЯХНОВІЧ, М. М. (склад.) і інш., 1989. *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*. Мінск. Навука і тэхніка.
- АНТОНОВИЧ, А. К., 1968. *Белорусские тексты, написанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*. Вильнюс: [б. и.].
- БУЛЫКА, А. М. (рэд.), 1998; 2008. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. (1998: Вып. 17; 2008: Вып. 28). Мінск: Беларуская навука.
- ГЛЕБКА, П. Ф., БУЛАХАЎ, М. Г., ЖЫДОВІЧ, М. А. (рэд.), 1957. *Нарысы па гісторыі беларускай мовы*. Мінск: Дзярж. вучэбна-педагагічнае выд-ва М-ва асветы БССР.
- ЖУРАЎСКІ, А. І. (рэд.), 1982–1991. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. (1982: Вып. 1; 1993: Вып.3; 1986: Вып. 5; 1991: Вып. 11). Мінск: Навука і тэхніка; Беларуская навука.
- ЖУРАЎСКІ, М. А. (рэд.), 1970. *Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак*. Мінск.
- КОЖЫНАВА, А., ТАРЭЛКА, М., 2004. Невядомы помнік літаратуры беларуска-літоўскіх татараў, *Slavistica Vilnensis. Kalbotyra* 53 (2). 109–126.
- КРЫВІЦКІ, А. А., ЦЫХУН, Г. А., ЯШКІН, І. Я. (склад.), 1982. *Тураўскі слоўнік*. У 5-ці т. Т. 1. Мінск.
- КРЫВІЦКІ, А. А., ЯШКІН, І. Я. (склад.), 1981. *Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны*. Мінск.
- МАЦКЕВІЧ, Ю. Ф. (рэд.), 1979–1980. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. (1979: Т. 1; 1980: Т. 2). Мінск.
- ТАРЭЛКА, М., 2002. Папярэднія звесткі аб палемічным трактаце з рукапісу Р 97 Бібліятэкі НАН Беларусі. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. Філалогія, журналістыка, педагогіка*, 3, 86–90.
- ТАРЭЛКА, М., СЫНКОВА, І., 2009. *Адкуль пайшлі ідалы: помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага*. Мінск.
- DROZD, A., 1997. Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. *Pamiętniki literackie*, 88, 3, 3–34.
- KLEMENSIEWICZ, Z., LEHR-SPLAWIŃSKI, T., URBAŃCZYK, S., 1965. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- PISARKOWA, K., 1984. *Historia składni języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- KLEMENSIEWICZ I IN. (oprac.), 1971. *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek). Wybór przykładów*. Wrocław itd.
- ROMAN, S., VETUTULANI, A., 1959. *Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*. Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bibliography (Transliteration)

- ALJAHNOVICH, M. M. (sklad.) i insh., 1989. *Dyjalektny sloŭnik Brjestchyny*. Minsk. Navuka i tjehnika.
- ANTONOVICH, A. K., 1968. *Belorusskie teksty, napisannye arabskim pis'mom, i ih grafiko-orfograficheskaja sistema*. Vil'njus: [b. i.].
- AVANESAŪ, R. I. (gal. rjed.), 1964. *Narysy pa belaruskaj dyjalektologii*. Minsk: Navuka i tjehnika.
- BULYKA, A. M. (rjed.), 1998; 2008. *Gistarychny sloŭnik belaruskaj movy*. (1998: Vyp. 17; 2008: Vyp. 28). Minsk: Belaruskaja navuka.
- DROZD, A., 1997. Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. *Pamiętniki literackie*, 88, 3, 3–34.
- GLEBKA, P. F., BULAHAŪ, M. G., ZHYDOVICH, M. A. (rjed.), 1957. *Narysy pa gistoryi belaruskaj movy*. Minsk: Dzjarzh. vuchjebna-pedagogichnae vyd-va M-va asvety BSSR.
- KLEMENSIEWICZ I IN. (oprac.), 1971. *Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVI wiek). Wybór przykładów*. Wrocław itd.
- KLEMENSIEWICZ, Z., LEHR-SPLAWIŃSKI, T., URBAŃCZYK, S., 1965. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- KOZHYNAVA, A., TARJELKA, M., 2004. Nevjadomy pomnik litaratury belaruskali-toŭjskikh tataraj. *Slavistica Vilnensis (Kalbotyra 53 (2))*. 109–126.
- KRYVICKI, A. A., CYHUN, G. A., JASHKIN, I. Ja. (sklad.), 1982. *Turajski sloŭnik*. U 5-ci t. T. 1. Minsk.
- KRYVICKI, A. A., JASHKIN, I. Ja. (sklad.), 1981. *Matjeryjaly da ablasnoga sloŭnika Magiljojšchyny*. Minsk.
- MACKEVICH, JU. F. (rjed.), 1979–1980. *Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnochna-zahodnjaj Belarusi i jae pagranichcha*. (1979: T. 1; 1980: T. 2). Minsk.
- PISARKOWA, K., 1984. *Historia składni języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- ROMAN, S., VETUTULANI, A., 1959. *Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*. Wrocław; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- TARELKA, M., 2002. Papjarjednija zvestki ab palemichnym traktace z rukapisu R 97 Biblijatjeki NAN Belarusi. *Vesnik Belaruskaga dzjarzhaŭnaga ŭniversitjeta*. Seryja 4. *Filalogija, zhurnalistyka, pedagogika*, 3, 86–90.
- TARELKA, M., SYNKOVA, I., 2009. *Adkul' pajshli idaly: pomnik rjeligijna-palemichnaj litaratury z rukapisnaj spadchyny tataraj Vjalikaga knjastva Litoŭskaga*. Minsk.
- ZHURAŪSKI, A. I. (rjed.), 1982–1991. *Gistarychny sloŭnik belaruskaj movy*. (1982: Vyp. 1; 1993: Vyp.3; 1986: Vyp. 5; 1991: Vyp. 11). Minsk: Navuka i tjehnika; Belaruskaja navuka.
- ZHURAŪSKI, M. A. (rjed.), 1970. *Matjeryjaly dlja sloŭnika minska-maladzechanskih gavorak*. Minsk.

Ала Андрэўна Кожынава, доктар філалагічных навук, прафесар кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Alla Kozhinowa, Doctor of Philology, Professor in Department of Theoretical and Slavic Linguistics of Belarusian State University

Alla Kozhinowa, filologijos mokslų daktarė, Baltarusijos valstybinio universiteto Teorinės ir slavų kalbotyros katedros profesorė